

***Réfi Oszkó Dániel: Egy korszak vége. Rövid könyv az imperatorok életéről és erkölceiről. Epitome de Caesaribus. Fordította, a kommentárt és a tanulmányt írta Sólyom Márk.***

**Attraktor Könyvkiadó Kft., Máriabesnyő. 2020. 304 o.**

A kései antikvitás korszaka sosem tartozott az ókortudomány legnépszerűbb területei közé, kiváltképpen Magyarországon nem. Néhány jelentős kutató – például Alföldi András vagy Várady László – munkásságát leszámítva egészen a 20. század utolsó évtizedeiig kellett várni, hogy komolyabb figyelem összpontosuljon erre a hallatlanul érdekes időszakra. Fordulópontnak tekinthetjük, amikor az 1980-as években napvilágot láttak olyan késő ókori auktorok művei, mint Lactantius (fordította Adamik Tamás), vagy éppen Claudius Claudianus versei Mezei Balázs tolmácsolásában. 1993-ban jelent meg Szepesy Gyula máig etalonnak tekintett Ammianus Marcellinus-fordítása. A klasszikus, Livius és Tacitus hagyományát követő római történeti munkák talán utolsó képviselőjének publikálása közrejátszhatott abban, hogy feltámadjon az érdeklődés a még kevésbé ismert 4–6. századi krónikák, breviáriumok és epitomék iránt. Az utóbbi években a műfaj több jeles alkotása, úgymint Aurelius Victor kivonatai (1998, Patay-Horváth András) vagy Eutropius breviáriuma (2003, Teravágimov Péter) vált elérhetővé magyar nyelven; és ebbe a csoportba tartozik jelen recenzió tárgya, a *Rövid könyv az imperatorok életéről és erkölceiről*, vagyis az *Epitome de Caesaribus* fordítása is. Az Attraktor Kiadó gondozásában megjelenő kötet nem az első fontos késő antik publikációjuk, hiszen ugyanígy a *Fontes Historiae Antiquae* sorozatban bocsátották közre például Priskos rhétór *összes töredékét* (Kató Péter, Lindner Gyula és Szilágyi Sándor fordításában, 2018-ban), amely az 5. századi hun–római kapcsolatok egyedülálló forrása.

A könyvismertetőnk tárgyát képező kötet fordítója, illetve a kommentár és a kísérőtanulmány szerzője Sólyom Márk. Jelen kiadvány a 2019-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megvédett doktori disszertációján alapul, és részben ennek köszönhető, hogy alapos, kiforrott műnek tekinthetjük. A késő ókorra specializálódott történész korábbi kutatásai – a 3. századi katonacsászárok és uzurpátoraik tanulmányozása után – jórészt szintén a 4. század rövidebb terjedelmű történeti irodalmához kapcsolódnak, azonban munkássága ennél sokszínűbb. Példának okáért társszerzője az egyik általános iskolai történelemtankönyvnek; valamint ő írta a fentebb említett Priskos rhétór *összes töredéke*-kötet hunokkal foglalkozó kísérőtanulmányát is.

Sólyom Márk könyvének felépítése nem tér el az antik auktorok szövegkiadásainak hazai hagyományától. Az *Epitome de Caesaribus* (a továbbiakban *Epitome*) fordításával indít; azt követi a jóval terjedelmesebb kommentár, majd egy kísérőtanulmány, „Az *Epitome de Caesaribus* vilá-

ga” címen. Elemzésünk során ehhez a szerkezethez hűen, egyenként tekintjük át a kötet részeit, majd a tanulmány fejezeteit, hogy megállapíthassuk, pontosan mit is foglal magában ez a könyv.

Az *Epitome* fordítása a Teubner 1961-es kiadásában<sup>1</sup> közölt latin átiraton alapul, és negyvennégy oldalt foglal el a több mint háromezrészről. Első ránézésre talán kevésnek tűnhet, ám valójában nem meglepő: hasonló fordítás–kommentár aránnyal találkozhatunk az ilyen terjedelmű, kivonatolt történeti munkák esetében. Kivált, ha a fordító bölcsen tartózkodik a túlzott lábjegyzethasználattól, a szöveg értelemezéséhez nélkülözhetetlen kiegészítéseken – például a latin kifejezések magyarázatán vagy a földrajzi nevek megfelelőin – kívül mindent meghagyva a kommentár számára. A magyar szöveg színvonala igen magas. A fordítás, egy-két apróbb pontatlanságtól és vitatott jelentésű kifejezéstől eltekintve meglehetősen autentikus, továbbá kellően gördülékeny, olvasmányos; szakmabeli és laikus olvasó számára egyaránt teljes mértékben élvezhető. Remekül visszaadja a latin szöveg néhol tömör és pattogós, máskor pedig bőbeszédű, anekdotázó stílusát. Mindössze egyetlen zavaró tényezővel találkozunk pár esetben, amely csökkentheti valamelyest a mű élvezeti értékét, ez pedig a stílusidegen kifejezések, oda nem illő szinonimák használata. Hogy egy példát említsünk: a 45. oldalon olvashatjuk, hogy Valens császárt „...nyilaktól megsebezve egy *nagyon rozzant kunyhóba* vitték” (*Epit. de Caes.* 46.2., kiemelés tőlem).<sup>2</sup> Most tekintsünk el attól, hogy a *ca-sa vilissima* kifejezés talán inkább arra utal, az említett kunyhó nagyon szerény, vagyis szegényes, egyszerű volt.<sup>3</sup> A fordító dönthet úgy, hogy jobban illik a szöveg drámai hangvételéhez, ha a fényes imperátor egy „rozzant” kalyibában leli halálát – ám ez a szó még így sem igazán ideillő, főleg amennyiben elfogadjuk a tételt, miszerint az *Epitomét* jó eséllyel egy művelt udvari előkelő, talán egy római szenátor írhatta! Ilyen esetben némileg szerencsésebb lett volna valamelyik kevésbé szlenges szinonima – például romos, omladozó, düledező – alkalmazása. Mindez azonban, újfent hangsúlyozhatjuk, szinte semmit sem von le az alapos és hűséges fordítás értékéből.

Ugyanez az alaposság és maximalizmus köszön vissza a közel kétszáz oldalt kitöltő kommentár esetében is. Ahogy a szerző maga említi, az ismeretlen epitomátor művének elemzésekor mindenekelőtt Jörg Sch-

<sup>1</sup> Pichlmayr, Franz – Gruendel, Roland (ed.) (1961): *Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus praecedunt Origo gentis romanae et Liber de viris illustribus urbis Romae subsequitur Epitome de Caesaribus*. Teubner, Lipsiae (Leipzig). 133–176.

<sup>2</sup> A latin szöveghelyekre történő hivatkozáskor az 1. jegyzetben közölt kiadást vettem alapul.

<sup>3</sup> Ammianus Marcellinus például kifejezetten masszív falusi házról ír, megerősített emeleti résszel („*agrestem casam relatum, secunda contignatione fabre munitam*”). Lásd Amm. 21.13.14. Felhasznált szövegkiadás: Rolfe, J. C. (transl.) (1935–1940): *Ammianus Marcellinus. In three volumes*. Loeb Classical Library, Cambridge.

lumberger német, Michel Festy francia, valamint Nelu Zugravu román fordításait és kommentárjait használta. A kommentár felépítése, szerkesztése alapján különösen Festy és Zugravu hatása érzékelhető, ám a tartalom terén mindegyik korábbi publikáció eredményeire épít. Ennek köszönhető, hogy jelen pillanatban talán Sólyom Márk *Epitome de Caesaribus*-kommentárja a legkorszerűbb és legalaposabb mind közül. Hogy mennyire aprólékos, részletgazdag munkát végzett, azt Caligula császár pontonhídjának (Epit. de Caes. 3.9.) (10. o.) példájával szemléltethetjük. A kommentár négy oldalt szentel annak a pár mondatnak, amit a Puteoli-öbölben található ideiglenes hídról olvashatunk. Összeveti a különböző auktoroknál közölt adatokat, és még egy táblázatot is mellékel róluk, feltüntetve az építmény alakját és méreteit; utóbbinak az évszázadok során bekövetkezett változására – és a különböző szerzőknél olvasható eltérő számadatok értelmezésére – pedig egy érdekes elméletet állít fel. Általában jellemző, hogy mondatról mondatra követi az eredeti szöveget, megmagyarázva és számtalan hasznos információval egészítve ki azt. Elsősorban biográfiai, prozopográfiai adatokkal és eseménytörténeti – az *Epitome* ismeretlen szerzőjét gyakorta megcáfoló – adalékokkal találkozunk, amelyek forrásbázisa szintén változatos. Az antik, késő antik auktorok primer forrásai és a modern szakirodalom mellett az epigráfia, sőt a numizmatika eredményeit is gyakorta hasznosítja a kommentár szerzője. Mindebben a már említett korábbi kommentárok mellett nagy segítségére volt Dietmar Kienast *Römische Kaisertabelle* című kötete, amely szinte megkerülhetetlen minden, a római császárok titulusait, uralkodásának dátumait gátló kutatás esetében.

A kommentár külön hangsúlyt fektet arra, hogy jelezze, amikor az *Epitome* teljesen új, más forrásokból nem ismert információkat közöl. Ilyen például Diocletianus császár (284–305) halálának pontos oka: egyetlen más életrajzi vagy történeti műből sem értesülhetünk vélelmezett öngyilkosságáról. (Epit. de Caes. 39.7.; a kommentárban 190–191. o.)

Miután a fordítást és a kommentárt áttekintettük, érdemes rátérnünk a kiadványban közölt kísérőtanulmányra, amely *Az Epitome de Caesaribus világa* címet viseli. A harmincöt oldalas áttekintés arra vállalkozik, hogy az *Epitome* műfajáról, keletkezéséről, lehetséges szerzőjéről, forrásairól, valamint szellemiségéről és vallási háttéréről foglalja össze a legfontosabb tudnivalókat. A fejezetek viszonylag rövidek, ugyanakkor tükrözik, milyen átfogó, széles körű kutatás kísérte a fordítás elkészültét; információtartalmuk nagyon is figyelemreméltó.

Elsőnek az *Epitome* műfajával és szellemiségével ismerkedhetünk meg. A szerző joggal emeli ki, hogy a mű – címével ellentétben – nem az epitomék, hanem a breviáriumok (több forrás felhasználásával készült rövid történeti munkák) csoportjába tartozik. A középkorból eredeztethető tévedés oka, hogy a művet sokáig Aurelius Victor hasonló című

munkája kivonatának gondolták. Párhuzamba állítható még Eutropius és Festus fennmaradt írásaival. A középkori, keresztény breviáriumokkal (zsolozsmákkal) ellentétben ezek a Róma-eszme jegyében, valószínűleg az imperátor környezetében íródott (gyakran neki ajánlott), többé-kevésbé hiteles történeti munkák. A mű szellemisége alapján az *Epitome* szerzője feltehetőleg a késő antik pogányság mai nevén *henoteista* irányzatával szimpatizált. Ez a neoplatonista filozófián alapuló kvázi-monoteizmus egy kiemelt istenség kultuszát állította a középpontba, de nem tagadta a többiek létezését sem. A kései antikvitás egyik legnépszerűbb világméretű áramlatának számított, és bizonyos jellegzetes fogalmai valóban visszaköszönnek a szövegben. Ellenben a kereszténység említésére jóformán még közvetett utalást sem találunk, ami szokatlannak tűnhet a 380-as thessalonikéi *edictum* óta hivatalosan is keresztény Római Birodalomban. Azonban a tanulmány meggyőzően érvel amellett, hogy ez a hallgatás egyfajta kompromisszum eredménye: a művelt pogány szerző már csak feltételezett udvari pozíciójából kifolyólag sem támadhatta nyíltan az imperátor és környezete vallását; így maradt a hallgatás, a kereszténység teljes ignorálása.

A mű keletkezési ideje szintén izgalmas kérdéseket vet fel – megérne akár egy önálló tanulmányt is. Itt a szerzőnek a tágabb (395 és 408 közé helyezett) datálást sikerül némileg leszűkítenie. A félig vandál származású *magister militum*, Stilicho nevének hiánya valóban feltűnő. Ugyanis a Nyugatrómai Birodalom legfontosabb hadvezéréként, legnagyobb politikai és katonai sikerei idején nehezen hihető, hogy még csak meg sem említik a nevét legalább az őt fölemelő Theodosius császár (379–395) életrajzában! (*Epit. de Caes.* 48.) (46–48. o.) Ezért tűnik racionális magyarázatnak Sólyom Márk érvelése, miszerint a 406-os év második felének Stilicho reputációját végérvényesen leromboló eseményei után, de a szövegben még élőként említett Arcadius császár (359–408) halála előtt íródott az *Epitome*.

A mű forrásainak áttekintése szintén rendkívül alapos. Felsorolja, hogy az *Epitome* nagyobb kronológiai egységei mely történeti munkákon alapulhatnak, beleértve a mára elveszett, csak töredékekből vagy későbbi kivonatokból ismert alkotásokat is. Fontos megállapítás, hogy bár breviáriumként az *Epitome* egyértelműen történeti munka, forrásai között a fiktív anekdotákkal feldúsított császárelétrajzok (pl. a *Historia Augusta*) is megtalálhatóak.

Az egyes fejezetek szerkezetét taglaló áttekintés után a szerző még két szempontból vizsgálja meg röviden forrását. Először arra a kérdésre keresi a választ, milyen az ideális uralkodó képe az *Epitoméban*. Ez a fontos, bővebb kifejtésért kiáltó kutatás felsorolja, hogy a mű mely tulajdonságokat látatja pozitív, illetve negatív fényben. Uralkodói erények között a hadi jártasságot, a műveltséget, a hűséget a kegyességet, valamint a köz-

nép tiszteletét emeli ki. Továbbá különösen jelentős számára a mértékletesség – mivel az imperátor lehetséges bűnei között mindig előkelő helyen szerepelteti a mértéktelen, kicsapongó életmódot. Joggal említi meg a kutatás szerzője párhuzamként azokat a moralizáló műveket (például az *Institutio Traianit*), amelyek a középkori királytükörök előképeiként igyekeztek hasznos tanácsokkal ellátni az imperátorokat az uralkodás művészetét illetően. Ugyanígy a császár ideális hitvesével kapcsolatban is bemutat követendő példákat az ismeretlen epitomátor. Az uralkodók környezetében lévő nők jelentőségének helyes megítélése szintén fontos erénye az *Epitoménak*.

Végezetül a kísérőtanulmány utolsó fejeztében a pannoniai települések és földrajzi nevek előfordulásait tekinti át a szerző, kiemelve, hogy bár a mű jó eséllyel Itáliában keletkezett, térségünk egyes városai (mint Sirmium, a mai Száva-szentdemeter) gyakran említésre kerülnek a szövegben.

Mielőtt összegezhetnénk a leírtakat, célszerű két apró észrevételt tennünk Sólyom Márk nagyszerű munkájának lehetséges kibővítésével kapcsolatban. Nem nevezhetjük őket valódi hiányosságoknak, hiszen a kötet nélkülük is teljes mértékben élvezetes és hasznos olvasmány, ugyanakkor talán még tovább növelnék értékét, esetleg a későbbi kiadások során. Először is, habár idehaza nem jellemző gyakorlat, de a mű élvezeti értékét nem csökkentené, ha a klasszikus Loeb-féle szövegkiadványok mintájára kétnyelvű formában, a lektorált latin átírással párhuzamosan olvashatnánk a magyar fordítást. Mivel az *Epitome* formája és terjedelme okán remek bevezető műnek tekinthető a késő római történelem kutatói számára, a latin nyelvvel még csak ismerkedő egyetemi hallgatóknak esetleg segítséget jelenthetne egy ilyen kiadvány, és kedvet csinálhatna a korszak tanulmányozásához. Digitális korunkban talán kicsit ódivatúnak tűnhet egy efféle javaslat, ám az interneten fellelhető latin szövegek minősége finoman szólva is hagy maga után kívánnivalókat – többnyire nem mérhetőek egy ennyire magas színvonalú tudományos kiadványban publikált átíráshoz.

Ugyanígy a korszak iránt érdeklődő, kezdő egyetemi hallgatók miatt talán érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy a szöveg értelmezését segítő kísérőtanulmány mellett a későbbi kiadásokba bekerüljön egy specifikus kérdést vizsgáló esettanulmány is. Igaz, hogy a kísérőtanulmányból mindent megtudhatunk az *Epitoméról*, ám használatát, különleges forrásértékét jobban szemléltetné egy szűkebb területre összpontosító kutatás. Ideális esetben ezt a laikus olvasók is érdekesnek találnák, a fiatal kollégák pedig példaként tekinthetnének rá a késő antik történeti művek gyakorlati alkalmazását illetően.

Összegzésképpen talán nem túlzás kijelentenünk, hogy Sólyom Márk munkája az utóbbi évek egyik legjelentősebb, a kései antikvitás korszakához kapcsolódó szövegkiadás. Nem csupán azért, mert egy kevésbé is-

mert, mégis fontos történeti munka remek fordítása és kommentárja vált immár elérhetővé magyar nyelven is. Hanem mert az *Epitome de Caesaribus* több egyszerű krónikánál: ez egy műfaj betetőzése és utolsó képviselője. Egy korszak vége. Ahogy a szerző fogalmaz: „*Még egyszer utoljára egy késő ókori henoteista, neoplatonista szellemiségű pogány szenátor összefoglalta latin nyelven az imperátorok életét és erkölceit [...] (ez)után a latin nyelvű történetírás átlépett a középkorba.*” (276. o.) Habár tudjuk, hogy a (késő) ókor nem ért véget 407–408-ban, ez a jellegzetesen nyugati, latin műfaj eltűnt – a mögötte meghúzódó, a klasszikus antikvitásból és a 2–3. század filozófiai és vallási irányzataiból eredő szellemiség pedig végérvényesen visszaszorult. Az ókori Róma-eszme megtestesülésének egyik utolsó tanúját tartja hát kezében a kedves olvasó; jelentőségéhez minden szempontból méltó magyar kiadásban.